

Sözlü Tarih ve Kültürel Bellek Aktarımı Bağlamında Denizli Yöresi Efe Anlatıları
"Efe" Narratives of the Denizli Region as Oral History And Cultural Memory

Mustafa Arslan*

Özet

Sözlü gelenekte anlatılan efe hikâyeleri henüz yeterince incelenmemiştir. Bu çeşit hikâyeler Batı Anadolu'da yaygın olarak bilinmektedir. Anlatıcıları profesyonel değildir. Hikâyeler çeşitli sohbet ortamlarında anlatılır. Kalıplaşmış bir yapı göstermezler. Konusu gereği birbirine eklenebilen, vakaya dayalı hikâyelerdir. Efe/zeybek tipi etrafında oluşan bu anlatmalar çok yönlü işlevsel özelliklere sahiptirler. Bu yazıda, Denizli yöresinden derlenen efe anlatıları, sözlü tarih ve kültürel bellek aktarımı bağlamında ele alınacak ve değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Efe hikâyeleri, Aktarım, Sözlü tarih, Kültürel bellek, Gelenek.

Abstract

"Efe" stories which are narrated in oral tradition have not been fully studied. This kind of narrations is known commonly in West Anatolia. Their narrators are not professional. These stories are told in the context of social conversation do not show a stereotyped structure. They stories, owing to the subject matter, can be added to each other. "Efe" stories have a number of functional features. This article discusses and evaluates "efe" stories (compiled from the Denizli region) as items of oral history and cultural memory.

Key words: "Efe" stories, transmission, oral history, cultural memory, tradition.

Giriş

Geçmişle ilişki kurarak içinde yaşadığı zamanı anlamlı kılma ve geleceği planlama kabiliyeti insana mahsustur. Bu kabiliyeti sayesinde insan, geçmişin olay ve olguları üzerinden bir bilgi birikimine sahip olur. İnsanın bu kabiliyetine ve bilgi birikimine yönelik

* Doç. Dr. Mustafa Arslan, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Halkbilimi ABD, Denizli.
marslan@pau.edu.tr

araştırma ve incelemeler de sosyal bilimlerin ortaya çıkmasına sebep teşkil eder. Özellikle günümüzde küreselleşmenin ortaya çıkardığı gelişmeler bağlamında toplumların ortak/kültürel bellekleri, kendi geçmişlerini hatırlama biçimleri ve kimlik sorunlarıyla ilgili tartışmalar, insanlığın oluşturduğu toplum yapılanmalarına ışık tutmak amacıyla öne çıkmış bulunmaktadır. “Tarih ve bellek, anılar ve anımsama tekniği gibi konular soyut ve bilimsel düzeyde tartışılmakta, tüm belirtiler hatırlama kavramının, kültür bilimlerinin çeşitli kültürel olgu ve alanlara farklı bir bütünlük içinde bakmayı sağlayacak paradigması”¹ olmaya başlamaktadır. Bu çerçevede insanı, çeşitli ilişkileri bağlamında keşfetme ve açıklama çabası olarak tanımlanabilecek olan sosyal bilimler, 19.yüzyıl ortalarından itibaren “tarih bilimi” merkezli bir yapılanma ve gelişme seyri izler. Araştırmacılara göre bu yaklaşım, somut verileri ve yazılı belgeleri bilimselliğin temel kıstası haline getiren, büyük devlet adamlarını, kurumları, önemli komutanları ve kahramanları içeren “belgelendirilebilenlerin” yüzeysel tarihidir. 20. yüzyıl başlarından itibaren ise, “tarihin malzemesi sıradan insanların hayatlarını, duygularını, zihniyet ve algılarını da içine almalıdır” görüşü yaygınlaşır ve bu görüş merkezli çalışmalar “sözlü tarih” olarak adlandırılır. Sözlü tarih, bir yandan yazılı kaynaklarda bulunmayan farklı bilgilere ulaşmanın yolu, diğer yandan yazılı kaynakların iktidarının ötesindeki bilgilere ulaşma potansiyeli taşıyan bir araştırma alanı olur. Gerek “alternatif tarih” gerekse “daha fazla tarih” anlayışıyla şekillenen sözlü tarihin başvuru noktası, olaylara tanıklık eden belleklerdir.²

Tarih bilimi merkezli ortaya çıkan bu yaklaşımlar, esasen toplumların “tarihsel” ve “zihinsel” varoluşlarının ifadesidir. Belgelendirilebilen veya sözlü tarih metodolojisi ile elde edilen veriler açısından toplumların varoluşu, yani tarihsel varoluş, kronolojik zamanda mevcut ve o zaman dilimine has tek bir yapı gösterir, o zamana aittir ve zamansaldır. Raglan’a göre evrensel uygulamada “bilinen geçmişe ilişkin olayların sıralanış hikâyesi” şeklinde algılanan tarih, kesin kronoloji olmadan var olamaz ve tarihin özü doğru sıralanmış olayların birbiriyle ilişkileridir. Kronoloji de, okuma yazmaya dayalı bir gerçektir ve en çok bilinen gerçekler bile 100-150 yıllık bir zamanda unutulurlar.³ Dolayısıyla sözlü tarih, ancak yakın zamana ilişkin ve olaylara tanıklık edenlerin verilerine dayanmaktadır. Bu verilerin içeriği, aynı zamanda bireyin iletişimsel belleğinin de içeriğini oluşturan bireysel biyografiler çerçevesindeki tarihsel deneyimlerdir. Ancak bu noktada olaylara tanıklık edenlerin

¹ Jan Assmann, *Kültürel Bellek- Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 17.

² Serdar Öztürk, “Türkiye’de Sözlü Tarihten İletişim Araştırmalarında Yararlanma Üzerine Notlar”, *Milli Folklor*, S. 87, Güz-2010, s. 14-16.

³ Lord Raglan, “Tarih ve Mit”, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2*, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2005, s. 306-309.

belleklerine ilişkin bireysel deneyimler çerçevesinde ortaya çıkan geçmişe yönelik ilgi, Assmann'ın da belirttiği gibi “özel bir tarihi ilgi” değil, “meşruiyet, haklılık, uzlaşma, değişim gibi işlevsel”⁴ bir ilgidir ve daha çok anlam boyutuyla dikkate alınması gereklidir. Anlam boyutu söz konusu olduğunda da, zihinsel varoluşa ilişkin bir yapı karşımıza çıkmaktadır.

Zihinsel varoluş, bireysel belleği aşan ve ortak kültürel bellek ile sürekli bir akış halinde devam edegelen bir olgudur. Bir yandan yakın geçmişe ilişkin tarihi belge ve bilgiler, diğer yandan insanoğlunun binlerce yıl konuşa konuşa oluşturduğu “söz”lerin, bir akış halinde şekillendirdiği zihinsel kodlamalarla kurulur. Bu iki yönlü bilgi kaynağından beslenen insan, evren içinde kendisinin, geçmişinin ve çevresinin koordinatlarını belirgin kılar, anlamlandırır ve belleğine kaydeder. Bu sayede oluşturulan ortak belleğe ilişkin kodlar veya dönüşümleri, sonraki tarihsel dilimlerde de zihinsel akış halindeki varlığını hatırlamalarla ortaya çıkarır, çeşitli davranış, ifade ve uygulamalarla yansıtarak geçmişle olan ilişkinin sürdürülmesinde temel işlevler üstlenir. İnanç ve tasarım dizgesi bağlamında her zamansal varoluşa yeniden veya yeni kodlamalarla şekillenen ortak kültürel bellek, “şiiresel biçim, ritüel sunuş, grup katılımı”nın⁵ yapı ve kurallarıyla hayat tarzına dönüşür ve halkbilgisi vasıtasıyla ânın çeşitli boyutlarına yansıtılır. Kültürel belleğin bu işleyişinde ortaya çıkan bilgi, esasen doğrudan kayda geçmeyen, bilinçten bilince nakledilerek görünmez akışkanlık ortamında yaşamaya devam eden, zaman zaman ifade, davranış yahut olaylarla, yaşayan bireylerin bilinciyle temas etmeleri bakımından somut şeylermiş gibi görünseler de, özü itibarıyla soyut olan geleneksel ve inanılan bilgidir. Daha farklı bir ifadeyle bu bilgi, insanların henüz yazı, matbaa ve elektronik gibi ses ve sözü mekana bağlayan teknolojiler kullanmaksızın yüz yüze harekete ve/veya sese dayanarak iletişim kurmasıyla⁶ oluşan sözlü kültürün “somut olmayan” bilgisidir, yani halkbilgisidir. Halkbilgisi, taşıyıcı işlevi üstlenen kişiler vasıtasıyla belirlenen yapı ve kurallar çerçevesinde hedef kitleye aktarılır. Teatral özelliğe sahip bu iletişim olayında “belleğe kaydetme”, “bellekte saklama”, “hatırlama”, “dönüştürme”, kalıplaştırma”, “iletme” ve “yeniden kaydetme” faaliyetleriyle belleğe ilişkin kodlamalar, bir yandan zihinsel akışına devam eder, diğer yandan zamansal ve mekânsal olana dönüşerek bizatihi katılımcı grup tarafından hatırlanır ve yaşanır. Böylece kazanılan anlam ve değerlerin korunması ve yaşanması sürecinde toplum, kendi geleneksel kültürünü oluşturur ve insan, kültür vasıtasıyla önceki kuşağın sona ermesinden sonra yeni bir kuşağın başlamasına kadar geçen zaman aralığında yaşamış insanlarla iletişimi mümkün kılan “zaman birleştirici (time-binding)” bir

⁴ Jan Assmann, *age.*, s. 70.

⁵ Jan Assmann, *age.*, s. 54-60.

⁶ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul 1999, s. 13.

gelişme elde eder.⁷ Kültürel ve edebi ürünleri vasıtasıyla hem nesnel hem de öznel düzeyde kendi kültürünün kökleriyle teması sürdürür. Farklı zaman ve mekânlardaki kültürel bellek taşıyıcıların, dile ilişkin sözlü edebiyat örneklerinde veya birey/grubun davranış biçimlerinde açık ya da derin yapılarıyla yansıttığı algı ve tasarımlar, zihinsel akıştaki devamlılığın en güzel göstergeleri kabul edilirler. Bu noktada halk anlatılarının daha özel ve önemli bir işlev üstlendiğini söylemek mümkündür.

Halk anlatıları, sözlü kültür ortamında anlatılacak olan temalara göre belli kurallara sahip söz veya duygu ve düşünceyi taşıyıp aktaran kalıplaşmış sunum veya söylemlere sahip yapılan teatral bir anlatım ve iletişim biçimidir. Türk halk anlatıları bu bağlamda ele alındığında, mit, efsane, masal, halk hikâyesi, fıkra gibi bilinen ve kalıplaşan türlerin yanı sıra, bunların alt türlerini oluşturan veya farklı tür olarak değerlendirilebilecek özelliklere sahip, fakat henüz yeterince kaydedilmemiş, çalışılmamış, hatta keşfedilmemiş pehlivan hikâyeleri, bohçacı kadın hikâyeleri, hazine hikâyeleri, göç, aile felâketi veya saadeti hikâyeleri,⁸ gelin-kaynana hikâyeleri gibi anlatıların olduğu da görülmektedir. Özellikle Batı Anadolu Bölgesinde çok bilinen efe hikâyeleri de, bu tür anlatılardandır. Efe hikâyeleri bir yandan 100-150 yıllık yakın geçmişe ilişkin ve sözlü tarihe kaynaklık eden olayları, diğer yandan zihinsel varoluşun temel kodlamalarıyla oluşan kültürel belleğin göstergelerini yansıtan bilgi yapılarıdır. Bu sebeple Efe hikâyelerinin hem sözlü tarih hem de kültürel bellek aktarımı bağlamında ele alınarak incelenmesi, içerdiği unsurların ne kadarının “mit ve efsane gibi inanılan”, ne kadarının “tarih” olduğunun belirlenmesi bir gereklilik arz etmektedir. Bu yazıda, Denizli yöresine ilişkin saha çalışmalarında elde edilen efe anlatıları, bu iki yönlü işlevi bakımından değerlendirilecektir.

Efe ve Efe Hikâyeleri

“Efe, zeybek, kızan, seğmen” kelimeleri genellikle Batı ve Orta Anadolu’da kanundışı faaliyetlerde bulunmuş kişi ve gruplara verilen ad olarak bilinmektedir. Çeşitli sebeplerle yerel ya da resmi yöneticiler veya yerleşik gruplarla çatışma halinde olan ve dağa çıkarak kaçak hayatı yaşayan, kendileriyle aynı kaderi paylaşan veya onlara yardımcı olan insanlarla özel bir grup oluşturan bu kişiler, yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini çekmiş, bu konuda dağınık da olsa bazı çalışmalar yapılmıştır.⁹ Bu çalışmalarda efe ve zeybek kelimelerinin

⁷ William R. Ferris, “Halk Şarkıları ve Kültür: Charles Seeger ve Alan Lomax”, çev. F. Gülay Mirzaoğlu. *Milli Folklor*, S. 34, Yaz 1997, s. 87.

⁸ Özkul Çobanoğlu, *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 24.

⁹ Bu konuda yapılan çalışmalarla ilgili toplu bilgi için bkz.: Özkul Çobanoğlu, “Zeybek ile Seğmen Kelimelerinin Etimolojisi ve Zeybeklik Geleneği Üzerine Tespitler”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*,

etimolojisi, Anadolu’da bir bakıma kurumlaşmış olan zeybekliğin tarihi, onların giyim kuşama, türküleri, oyunları ve müzikleri üzerinde durulmuş, fakat halkın onlar etrafında oluşturduğu anlatmalar, birkaç çalışma dışında¹⁰ yeterince derlenmemiş ve üzerinde çalışılmamıştır.

Belirli özellikleriyle kalıplaşmış bir tür özelliği göstermekten ziyade, vakaya dayalı bir anlatı şeklinde görülen efe hikâyelerini, çeşitli yönleriyle sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutabilmek kanaatimizce ancak bu anlatıların oluştuğu bağlamsal yapıyı bilmek ve anlamakla mümkündür. Bu anlatmalar, bazı farklı fikirler ileri sürülmekle birlikte, kökü eski Türk kültüründe görülen çobanlık mesleği ve onun kurumsallaşan şekli diyebileceğimiz çoban birliklerine dayanan ve tarihi süreç içinde farklı sosyo-kültürel zeminlerde akıncılık, ahilik, yarenlik gibi kurumlar halinde varlığını farklı biçimlerde sürdüren ve birkaç yüzyıldır bir dünya görüşünün ve yaşam biçiminin şekillendirdiği “zeybeklik” kurumu içindeki örgütlenmede, bir lider, bir başkan konumunda bulunan “efe” ile onun yardımcıları olan “kızan”lar etrafında teşekkül etmiştir.¹¹ Başka bir deyişle halk, sahip olduğu kolektif bilinç ve sosyal psikolojinin tesiriyle bu kişiler etrafında oluşturduğu anlatmalarda bir anlamda kendi kahramanını ortaya çıkarmıştır. Çünkü araştırmacılara göre, sürekli bir biçimde ve bir arada yaşayan insan topluluğu, mahalli ve mesleki bir karakter hakkında çeşitli anlatılar, türküler ve şiirler söylediği zaman, gerçek bir halk kahramanı yaratılmış olmaktadır.¹² Dolayısıyla anlatmalarda genellikle bir halk kahramanı şeklinde karşılaştığımız “efe” veya “zeybek” tipi, toplumsal yapı içinde yaşanan haksızlıklar karşısında isyan ederek dağa çıkan, etrafında toplananları geleneksel bir biçimde örgütleyen bir yandan zalim ve adaletsiz yerel yöneticilere karşı savaşırken öte yandan zenginden alıp fakire verme esasına dayalı kültürel yapının ürünüdür. Onlar bazen bir esnaf teşkilatı gibi iş görmüş, bazen köyleri ve bölgeyi koruyan muhafız birliği olmuş, normal zamanlarda adi birer eşkıya iken savaş zamanlarında halk

Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, Ankara. 1999, s. 169-182; Onur Akdoğu, *Bir Başkaldırının Öyküsü: Zeybekler, Tarihi, Ezgileri, Dansları*, İzmir 2004, s. 1-40.

¹⁰ Bunlar arasında Pertev Naili Boratav’ın “Çakıcı Efe”, “Halk Kahramanları, Sanat Eseri ve Halk Terbiyesi”, *Folklor ve Edebiyat-I*, Ankara, 1982; Fikret Türkmen’in “Ege’de Efe Hikayeleri” *Milli Kültür*, S. 56, 1987, s. 38-40; Özkul Çobanoğlu’nun “The Relationships Between Oral Forms of Folklor and Mediated Performances in the Cult of Çakıcı Mehmet Efe” (Indiana University Folklor Institute, 1996, Basılmamış M.A. tezi) ile “Kıbrıs Türk Halk Kültüründe Kahraman Kalıbı ve Sosyo-Psikolojik İşlevleri”, *Milli Folklor*, S. 41, Bahar 1999, s. 89-91; Kürşat Öncül’ün “Denizli Yöresinde Anlatılan Efe Hikayeleri” Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, (Basılmamış Y.L. Tezi); Mustafa Arslan’ın “Yapı, Sunum ve İşlev Açısından Efe Hikayeleri”, *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Ankara 2006, s. 329-338 adlı çalışmaları ile bazı üniversitelerde yaptırılmış olan lisans ve yüksek lisans çalışmaları sayılabilir.

¹¹ Mustafa Arslan; *agm.*, s. 330-331.

¹² Özkul Çobanoğlu, “Kıbrıs Türk Halk Kültüründe Halk Kahramanı Kalıbı ve Sosyo-Psikolojik İşlevleri”, *Milli Folklor*, S. 41, Bahar-1999, s. 29.

muhayyilesinde efsaneleşmişlerdir.¹³ Halk nazarında her dağa çıkan ve eşkıyalık yapan “efe” değildir. Efelik ve zeybeklik belli ahlakî değerlere sahip bir sosyal kurum hüviyetindedir. “Fakir olandan almamak ve ona yardımda bulunmak, ırza-namusa dokunmamak, askere kurşun sıkılmamak, merkezi otoriteye saygılı olmak” efeliğin ahlakî değerleri arasında sayılmaktadır. Bu değerlere uymayanlar “çalıkakıcı” şeklinde adlandırılır ve halkın gözünde bir değer taşımazlar.

Efe ve zeybeklerle ilgili anlatımlar Denizli yöresinde de yaygın olarak bilinmekte, gerekli ve uygun ortamlarda anlatılmaktadır. Denizli yöresi, Batı Torosların uzantısı olan sarp dağlara, sık ormanlara sahip, tarih boyunca diğer bölgelere geçiş yolları üzerinde bir kavşak noktası teşkil etmektedir. Bu merkezî konum yanında yöre, Birinci Dünya Savaşı sonrasında önemli ölçüde işgal edilmemiş bölgelerden biri olması ve halkının yakın zamanlara kadar göçer ya da köy hayatı tarzında yaşaması gibi nedenlerden dolayı, zeybeklik kurumunun ve kültürünün yerleştiği, Egeli zeybeklerin ikmal ve konaklama yönünden tercih ettiği bir coğrafya olmuştur. Zeybekliğin bu bölgeye yerleşmiş olmasında kanaatimizce, bölgede genellikle ziraat yapmaya elverişli ovaların bulunmaması ve hayatın hayvancılığa dayalı olması, çobanlık kültürünün yaygınlığı da önemli derecede etkilidir. Bu konuda ayrıca, tarihte merkezi otoritenin yeterince etkili olamadığı ve çeşitli aşiretlerin çatışma alanı hüviyetinde karşımıza çıkan, kara ve deniz yollarının kontrolünde hâkim konumdaki Denizli’nin güney-batı bölgesinin, kanun kaçaklarının ve kaçakçılığın önemli merkezlerinden biri olması da etkili olmuştur. Bazı yazılı kaynaklarda bölgede eşkıyalık yapan kişilere ilişkin kayıtların varlığı, bu fikri doğrulamaktadır. Meşhur seyyah İbn-i Batuta, 14. yüzyıldaki Batı Anadolu seyahati sırasında güneyden kuzeye geçerken, yolda eşkıyaların saldırma ihtimaline karşı Gölhisar’da kendisine Denizli merkezine kadar eşlik etmek üzere silahlı korumalar verildiğini belirtir.¹⁴ Başka bir kaynakta, bölgede 1150/1734-35 yıllarında Kızılhisar ve Yazır köylerine mensup farklı aşiretler arasındaki husumetin yol açtığı çatışmalarda, “Kızılhisarlı Kör Ali Ağa”nın adamlarıyla zamanın meşhur zeybeklerinden “Pankunduz Mehmet Efe” ve seçmenlerinin işbirliği yaparak Yazır köyüne baskın düzenlediklerini ve köyü talan ettikleri ifade edilir.¹⁵ Aynı kaynakta, Acıpayam’a öğretmen olarak sürgün edilen, fakat hakkında padişaha karşı olmak suçundan idam fermanı bulunan Mustafa Reşit’in, H. 1322/M.1905-6 yılında barut kaçakçılığı yapanlarla birlikte gizlice yolculuk yaparak, Buldan ilçesine bağlı Derbent köyünün Kırk Çınar mevkisindeki Çal Tepesi ormanlıklarında Çakırcalı Mehmet

¹³ Fikret Türkmen, “Ege’de Efe Hikâyeleri”, *Milli Kültür*, 1987, S. 56, s. 40.

¹⁴ İbn-i Batuta; *İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, hzl. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1971, s. 14.

¹⁵ Ali Vehbi, *Acıpayam*, Ankara 1951, s. 353-354.

Efe'ye katıldığı kayıtlıdır.¹⁶ Bu kayıtlar, bir yandan bölgenin efe/ zeybek olgusunun ortaya çıkmasına ilişkin şartları haiz olduğunu, diğer yandan verilerin olaylara şahitlik edenlerin belleklerindeki hatıralara dayandığını ve sözlü tarih niteliği de taşıdığını açıkça göstermektedir.

Bugün de Denizli yöresindeki halk arasında “Yörük Ali, Demirci Mehmet, Kamalı Zeybek, Zurnacı Ali, Bağalı, Gümüşdiş, Tilki İbrahim, Koca Osman, Kara Hasan, Selcenli Hüseyin, Köpekçi Nuri, Çopur Musa, Molla Bekir, Dokuzun Mehmet, Postlu Mestan, Koca Mustafa, Gılım Efe, Akçapınarlı Mehmet Efe, Alikurtlu Dede” gibi efeler hakkında çeşitli hikâyeler anlatılmaktadır. Bu hikâyelere kaynaklık eden efelerin bir kısmı Aydın, Manisa, Muğla, Afyon gibi illere mensup olmakla birlikte, efelik hayatlarının önemli bir kısmını bu bölgede geçirmiş, bölge insanıyla olumlu ya da olumsuz ilişkiler içinde olmuşlardır. Tamamı yüz-yüzelli yıllık yakın bir zaman dilimi içinde yaşamış olan, kendilerinin veya olaylara maruz kalanların ailelerinden hâlâ yaşayanların bulunduğu gerçek kişilerdir. Bu kişiler etrafında teşekkül eden ve kalıplaşmış bir tür özelliği göstermeyen anlatılar, bazı araştırmacılar tarafından “halk hikâyesi” tasnifleri içine dâhil edilmiştir. Pertev Naili Boratav, “Meşhur Kaçaklara (eşkıyalara) ve kabadayılara ait hikâyeler”i, halk hikâyelerinin dışında tutmuş, “Bu kategorilere tamamıyla girmeyen hikâyeler” içinde, “kısa hikâye, serküşte ve kaside”¹⁷ şeklinde adlandırılan anlatımlar olarak değerlendirmiştir. Diğer bazı çalışmalarda da benzer tasniflerin olduğu dikkat çeker. Bir halk anlatısı olarak Efe ve zeybekler hakkında anlatılanlar, bir yönüyle yapılan tasniflerde ele alınan “kara hikâye” gibi görünmekle birlikte, yapı, işlev ve sunum açısından bazı farklılıklara da sahiptir. Konusu gereği zincirleme olarak birbirine eklenebilen bu anlatılar, kalıplaşmış bir yapıya ve üsluba sahip değildir. Anlatı hangi türün ortaya çıkmasına zemin hazırlayan icra içinde aktarılıyorsa, o icranın oluşturduğu yapı ve üsluba uygun bir görünüm kazanır. Dolayısıyla sıradan günlük sohbetlerdeki basit ve konuşma dilinde oluşan vaka takdimlerinden, yapışsalsı olarak kalıplaşmış ve iyi düzenlenmiş hikâye örneklerine kadar geniş bir anlatı yelpazesine sahiptirler. Bu çeşitlilik tabii olarak anlatıcının hünerine ve dinleyicinin tavrına bağlı iletişimsel bir durumdan kaynaklanmaktadır.

Halk hikâyesi tasnifi içinde değerlendirilen ve nispeten daha düzenli, kalıplaşmış “türkölü hikâye” özelliği gösteren efe anlatıları, “hikâyeci âşık” olarak adlandırılan profesyonel temsilciler tarafından ve çoğunlukla ezgi eşliğinde icra ediliyorsa da, bir muhteva ve vakaya dayalı kurgu nitelikli anlatıların geleneksel ve kalıplaşmış bir anlatıcısı yoktur. Bu tür anlatılar genellikle kırsal kesimlerde ev, kahvehane, köy odası, cami avlusu gibi mekânlarda

¹⁶ Ali Vehbi, *age.*, s. 236.

¹⁷ Pertev Naili Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara, 1946 30.

gerçekleşen “sohbet” ortamlarında ve sadece söz aracılığı ile sunulur. “Meraklı grubu” şeklinde ifade edilebilecek olan sohbet ortamlarının anlatıcıları, olayları yaşayanlar, olaylarla ilişkili olanların yakınları ve olayları duymuş olanlardır. Özellikle bu tür sohbet ortamlarında oluşturulan vakaya dayalı anlatılar, hem sıradan insanların belleklerinde yer eden yakın zamanın hatıraları olması sebebiyle sözlü tarih niteliğine sahiptirler, hem de toplumun zihinsel varoluşunun temel kodlamalarını ve uzak geçmişe ilişkin hatırlama figürlerini muhtevi “inanılan”ın hikâyesidirler.

Efe Hikâyeleri ve Sözlü Tarih

Yukarıda da ifade edildiği üzere “Efe Hikâyeleri”, efe, zeybek, kızan olarak adlandırılan ve yüz-yüz elli yıllık yakın geçmiş zaman diliminde yaşadıkları bilinen gerçek şahsiyetler etrafında teşekkül etmiştir. “Bir hatırlama grubunun canlı tanıkları” olan meraklılar tarafından oluşturulan ve hiçbir resmi hüviyete sahip olmayan sohbet ortamlarında, bireysel biyografiler çerçevesindeki yakın tarihin tecrübelerini, hatıralarını içeren gündelik bir iletişimsel faaliyetin ürünüdürler. Bu ürünler, “içerik, biçim, araçlar, zaman yapısı ve taşıyıcılar” bakımından dikkate alındığında, “iletişimsel bellek”¹⁸ faaliyetinin bir sonucudur ve bu faaliyet geçmişle ilişki kurmanın boyutlarından biridir. Efe hikâyeleri ve sözlü tarih ilişkisinden de, bu noktadan hareketle söz etmek mümkündür. Çünkü “iletişimsel bellek, yakın geçmişe ilişkin anıları kapsar. Bunlar kişinin çağdaşları ile paylaştığı anılardır. Bunun en tipik örneği kuşağa özgü bellektir. Bu bellek tarihi olarak grupla bağlantılıdır, zamanla oluşur ve zamanla yok olur, taşıyıcılarla sınırlıdır.”¹⁹ Dolayısıyla olayların yaşandığı yer ve tarih açısından bu anlatmalar, bir anlamda yaşayamı belli olan veya olaylara şahitlik etmiş olanlardan²⁰ dinlenen hatıralara dayanması bakımından “sözlü tarih” özelliği göstermektedirler. Başka bir deyişle, geçmişte yaşanan olayların toplum hafızasında meydana getirdiği yansımaların, sohbet ortamlarında şahsî ve içinde olağanüstü bir unsur bulunmayan normal bir tecrübenin hikâyesi veya hatırası şeklindeki sunumudurlar. Özellikle Cumhuriyetin ilanından sonra ülkenin yeniden inşası sürecinde sosyal ve kültürel faaliyetlere bağlı olarak yerel ve ulusal basında yayınlanan, efelerin bizzat kendi anlattıklarına dayalı hatıralar sözlü tarihe dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu yönüyle efe anlatıları, geçmişin sosyal ve siyasi olaylarına ışık tutan ve yakın tarih bağlamında sohbet konusu oluşturan bir özellik taşırlar. Denizli yöresinde yapılan

¹⁸ Jan Assmann, *age.*, s. 59.

¹⁹ Jan Assmann, *age.*, s. 54.

²⁰ Denizli yöresinden derlenen anlatmaların pek çoğu, efelerin oğlu, damadı, yeğeni gibi yakınlarından alınmıştır. Örnek olarak, Hasan Hüseyin Dursun Tilki İbrahim’in, Süleyman Bozar Zurnacı Ali Efe’nin oğlu, Yavuz Demir Dede Efe’nin damadı, Hüseyin Yakar Gümüşdiş Efe’nin yeğenidirler.

saha çalışmalarında elde edilen bazı anlatılarda da, özellikle Kurtuluş Savaşı yıllarına ait sözlü tarih içeriğine sahip bilgilerin olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Kurtuluş Savaşı yıllarında düşmana karşı girişilen direniş hareketinin öncüleri olmaları veya öyle anlam yüklenmeleri, efeleri geçmişle kurulan ilişkinin temel figürlerinden biri haline getirmiştir. Örnek olarak;

“Alikurtlu Dede Efe’nin, Çal Müftüsü Ahmet İzzet’in Yunanlıların İzmir’i işgali üzerine başlattığı vatanı müdafaa propagandalarından etkilenerek kızanlarıyla savaşa katıldığı, ayrıca bölgenin ileri gelenlerine mektuplar yazarak kurtuluş mücadelesine destek istediği anlatılır.”²¹ Dede Efe’nin bu faaliyetleri Belevli Yusuf Bey’e yazdığı şu mektupla da doğrulanmaktadır: “*Huzura izzetli biraderim Yusuf Bey, selam tabiidir. Dünkü almış olduğumuz beyannameye binaen müdafaa-i din ve vatan için hemen çete tertibine başladım. Bizim kariyeden (köyden) kızanlara silah teslim edesiniz. Bendeniz de Çalkebir, Yediköy, Denizler, Avdan, Kuyucak kariyelerine çıkıyorum. Nihayet kaç efrat tedarik eder isem malumat vereceğim. Baki selamet. 13 Haziran 1335. Alikurttan Dede Efe.*”²²

“*Köpekçi Nuri Efe, Tavas Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti’nin kurucuları arasındadır. Ahmet Çavuş Efe ve yüze yakın kızanıyla birlikte Köşk cephesinde yer aldı. Yöredeki sembol efelerden biridir. Onun cephedeki başarıları bölge komutanı Rafet Belen tarafından da rapor edilmiştir.*”²³

“*Nakkaşının Ahmet denilen Ahmet Çavuş Efe, Çanakkale’de, Kafkaslarda savaflara katılmış, makineli ser çavuşu rütbesi almış, başarılarından dolayı kendisine Harbiye Nazırı Enver Paşa imzalı bir berat ve madalyalar verilmiştir. Kurtuluş Savaşı yıllarında Köpekçi Nuri Efe ve Demirci Mehmet Efe’nin en güvendiği adamlardan biridir. Şark cephesindeyken Afyonlu Ali adındaki arkadaşıyla Karadeniz’de bir gemide esir tutulan otuz civarındaki Türk’ü kurtarmış ve cesaret madalyasıyla taltif edilmiştir.*”²⁴

“*Yunan işgali zamanında düşman Nazilli’ye dayanmış. Oradaki kumandan Rafet Paşa komutasındaki askerler, günlerce çarpışmaktan zayıf ve yorgun düşmüşler. Rafet Paşa, Demirci Mehmet Efe ile Köpekçi Nuri Efe’ye haber göndermiş, yardım istemiş. Efeler seğmenleriyle askere yardım etmişler, düşmanı Menderes’ten bu yana geçirmemişler.*”²⁵

²¹ Kamil Akyıldız, 1955 doğumlu. 2005 yılında Irlıganlı/Denizli’de Mustafa Arslan tarafından yapılan görüşme bandı.

²² Şükrü Tekin Kaptan, *Kurtuluş Savaşında Denizlili Önderler*, Denizli 2004, s. 93.

²³ Şükrü Tekin Kaptan, *age.*, s. 97.

²⁴ Şükrü Tekin Kaptan, *age.*, s. 124.

²⁵ Kamuran Bulut, 1930 Sarayköy doğumlu, Ortaokul mezunu. Kürşat Öncül’ün 2004 yılında yaptığı görüşme bandı.

Efelerin vatan müdafaası ve millet bekası söz konusu olduğunda her şeylerini ortaya koydukları ve bunu hiçbir menfaat gözetmeksizin yaptıkları, efe hikâyelerinin başlıca konularındandır. Bu konularla şekillenen anlatımlar, sosyal ve ekonomik zorlukların, adaletsizliğin karşısında bile, sosyal değerleri güçlendirip koruma işlevine sahiptirler. Aşağıdaki örnek anlatılar bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:

*“Akçapınarlı Mehmet Efe, Güney cephesindeki efeleri sevk ve idare ederek yurt savunmasında üstün gayret ve başarı göstermiş, bu yüzden kendisine Yüzbaşılık rütbesi verilmiş olmasına rağmen, o, vatan savunmasını rütbe için yapmadığını gerekçe göstererek bunu kabul etmemiş, verilen maaşını orduya bağışlamıştır. Oysa kendisinin hiçbir güvencesi de yoktur.”*²⁶

*“Köpekçi Nuri Efe, Cumhuriyetin ilânından sonra bir ara Ankara’ya gider, Atatürk ile konuşur. Atatürk efeye bir çiftlik önerir, efe şehre uzak olduğu için kabul etmez. Bunun üzerine mecliste muhafızlık önerilir, fakat efe ‘ben vatanın bekçisiyim, kapı bekçiliği yapmam’ diyerek bu teklifi de reddeder.”*²⁷

*“O zamanlar Gölhisar-Tefenni bölgelerinin öşürlerini toplayan tahsildar Ahmet Ağa, topladığı paralarla evine dönerken yolunun üzerinde bir ağaç altına oturmuş karnını doyuran Tilki İbrahim’i görür. İbrahim onu yemeğe buyur eder. Ahmet Ağa çekinerek yaklaşır, atından inerek, çöker ve yemekten birkaç lokma alır. Fakat her an soyulmak ve öldürülmek korkusuyla titremektedir. İbrahim Efe bunu anlar ve ‘korkma Ahmet Ağa, adımız eşkiyaya çıktıysa kötülerin yüzündendir, bize dost olana biz de dostuz. Hele senin gibi devletin emanetçisi olanlara saygımız, hürmetimiz büyüktür. Topladıklarında eksik varsa ben tamamlayayım, çekinme söyle’ diyerek onu rahatlatır ve hiçbir kötülük yapmadan yoluna bırakır.”*²⁸

Anlatılarda bazen efelerin toplumsal alanda kabul görmeyen, inançlar, ahlak kuralları ve sosyal değerler açısından olumsuzlanan davranışları da dile getirilir. Bu tür içeriğe sahip anlatılar, 80-100 yıl öncesinin kaotik durumunu, adaleti gelir dağılımı, güvenlik vb. boyutlardaki liyakatsiz ve keyfi uygulamalarını, bireysel anılar şeklinde ortaya koyması bakımından önemlidir.

“Zurnacı Ali Efe itibarlı bir efeydi. Efeler arasında zaman zaman anlaşmazlıklar olur, çatışmalar yaşanırdı. Bunun sebebi de efelerin birbirinin bölgesine girmesi, korudukları kişilerin bir başka efe tarafından soyulmasıydı, yani çıkar çatışması aslında. Zurnacı Ali Efe,

²⁶ Şükrü Tekin Kaptan, *age.*, s. 79.

²⁷ Hasan Hüseyin Çakır, 1939 Tavas doğumlu, İlkokul mezunu. Osman Verimli’nin 2002 yılında Beyağaç’ta yaptığı görüşme bandı.

²⁸ Osman Oymak, 1920 Darıveren/Acıpayam doğumlu. İlkokul mezunu. 18.07.2001 tarihinde Mustafa Arslan tarafından yapılan görüşme notları.

Yörük Ali ile Demirci Mehmet arasındaki bir anlaşmazlığı kan dökülmeden halletmesiyle efeler arasında nam salmış, saygı görmüştür.”²⁹

“Halk bu eşkıyalara pek rağbet etmezdi. Ancak devlet otoritesinin yokluğu, can-mal kaygısı sebebiyle korkudan yardım etmiş. Davar güderken, odun toplarken her dağda onlarla karşılaşmak mümkün olduğundan arayı sıcak tutmuşlar. İçlerinde mert, namuslu olanlar vardı. Köpekçi Nuri, Çavuş Efe, Zurnacı Ali. Fakat çoğu ahlaksız, serseriymiş. Kariya kıza sarkarlar, haraç alırlar, fakir fukara demez eziyet ederlermiş.”³⁰

Daha başka örneklerle de çoğaltabileceğimiz yakın geçmişin olaylarına ilişkin bu anlatmalar, bazen yazılı belgelerle de doğrulanmakla birlikte, genellikle olaylara şahitlik edenlerin kendileri veya yakınları tarafından açığa çıkarılan anılara dayanmakta, adeta günlük hayatın bir parçası olarak dile getirilmektedirler. Hatta anlatmalarda yakın geçmişe ilişkin resmi tarihte yer alan bir olay bulunmasa veya resmi tarihteki olaylarla çelişik bir durum olsa bile, anlatılanlar icra edildikleri ortamı yansıtma bakımından tarihsel belge niteliği taşımaktadırlar. Bu sayede bir anlamda “geçmişin olayları ve kişileriyle bağı koparmamak, hatırlamak ve anlatmakla ilgili tarih bilinci”³¹ oluşturma ve ona bağlanma işlevi ortaya çıkmış olmakta, yakın geçmişin olayları toplumun ortak değerlerine bağlı bir anlam üstlenmektedir. Bu anlatmalarda 80-100 yıl öncesi insanların içinde yaşadıkları sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi şartlar, birey ve grup konumları açısından da sergilenmektedir. Hayvancılığa ve çiftçiliğe bağlı hayat tarzının şekillendirdiği gündelik ilişkiler, kendilerinin ve hayvanlarının beslenmesi, tehlikelere karşı korunması, temelde sadece o kişi/kişileri ilgilendiren yerel bir durum gibi görünse de, esasen toplumun genel görünümünü yansıtan bilgilerdir ve bu bilgiler sözlü halk tarihidir. Dolayısıyla “Efe” adı verilen şahsiyetlerin biyografileri üzerinden aktarılan tarihsel anılar ve tecrübeler, bu sözlü halk tarihinin genel içeriğini oluştururlar. Meraklı grupların sohbet ortamlarında anlattıkları vasıtasıyla gündelik iletişim biçiminde ve bir amaca yönelik dile getirilen halkın sözlü tarihi, geçmişle kurulan ilişkinin en saf boyutlarından biridir. Bütün bu yönleriyle efe hikâyelerinin sözlü tarih aktarımı bağlamında önemli bir işlev üstlendiğini söylemek mümkündür.

Efe Hikâyeleri ve Kültürel Bellek

²⁹ Bozar, Süleyman; 1924 doğumlu olup Zurnacı Ali Efe'nin oğludur. Yamalak/Nazilli'de Kürşat Öncül tarafından 2002 yılında yapılan görüşme bandı.

³⁰ Gündüz, Halil; 1914 doğumlu, okur-yazar değil. Selcen/Denizli'de Kürşat Öncül tarafından 2001 yılında yapılan görüşme bandı.

³¹ Jan Assmann, *age.*, s. 69.

Kültürel bellek, insan belleğinin en kapsayıcı dış boyutlarından ve özellikle anlam aktarımıyla ilgilidir. Yukarıda ifade edildiği üzere, toplumların “söz” olarak belirlediği anlam kalıplarının kodlanmasıyla kurulan zihinsel varoluşunun somutlaşan boyutudur. Araştırmacılara göre kültürel bellek, geçmişin belli noktalarına yönelir. Bu yöneltişte gerçek değil, hatırlanan geçmiş önemlidir ve hatırlamalar, hatıranın bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır. Gelenek taşıyıcılar tarafından söz, görüntü ve hareket yoluyla somutlaştırılarak aktarılan ve yeniden kodlanan efsanevi ve inanılan geçmişte yaşananların biçimlenmiş ve kalıplaşmış hatırlama figürleri, kültürel belleğin dış vurumu³² ve bir akış halinde devam edegelen zihinsel varoluşun belirli bir zamana aitmiş gibi görünen yansımalarıdır. Çünkü “bireysel biyografiler şeklinde hatırlama grubunun tanıkları vasıtasıyla” aktarılmış olan iletişimsel belleğin belirli bir zaman dilimine has doğruları, esasen zihinsel algı ve tasarımlarla şekillenen ortak belleğin inanılan kodlamalarını içeren anlam alanlarına sahiptir ve bugüne ait olan üzerinden, geçmişin hatırlanması ve aktarılması yoluyla kültürel belleği dışavuran kurgulardır. Halkbilgisi özelliği taşıyan bu kurgular esasen icra edilişleri esnasında içinde yer aldıkları, anlam sistemleri ve sembolik ilişkiler içeren “kültürel bağlam”ın³³ göstergelerini de oluştururlar. Bu bakış açısından kanaatimizce sözlü geleneğe ilişkin pek çok anlatı gibi efe tipi merkezli anlatılar ve uygulamalar da, kültürel bellek aktarımı için çeşitli hatırlama figürleri ve anlam alanları içermektedir..

Efe, efelik/zeybeklik şeklinde kurumsallaşan sosyal ve geleneksel bir yapı içinde sahip olduğu değerlerle idealize bir tiptir. Toplumun inanç bağlamında algı ve tasarımlarla şekillendirdiği, yiğitlik, cesaret, adalet, özgürlük, cömertlik gibi değerlerle donattığı bu geleneksel idealize tip, bizatihi “kahraman” kodlamasıyla kültürel belleğin somutlaşan hatırlama figürlerinden biridir. Efe ve efelik, özellikle Ege bölgesinde görülen yaygın şekliyle, zamansal olanın sınırlarını aşan Türk kültürel ve zihinsel varlığının bütüncül ifadesi, aynı zamanda bir grubun kimliğini dayandırdığı geçmişin kurgulanma biçimi olarak, kültürel belleğin örgütlenme biçimlerinden birini oluşturmaktadır. Başka bir deyişle efe ve efelik, Türk mitik kahramanının veya ata kültürünün, epik dönemde kalıplaşan idealize kahraman tipi “Alp” ve onun etrafında teşekkül eden alplık kurumunun zihinsel varoluş bağlamındaki değişim ve dönüşümüdür. Bu idealize ve inanılan geleneksel Türk kahraman tipolojisi geçmişten günümüze tarihi şahsiyetlerle de birleşerek yansıtılır. İdealize ve gerçek boyutlarıyla Köroğlu bu tipin en bariz örneklerindedir. Efe anlatıları, türküleri ya da “zeybek

³² Jan Assmann, *age.*, s. 55-59.

³³ Özkul Çobanoğlu, *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 308.

oyunları” çerçevesinde somutlaşan kahraman modeli de, bireysel ve toplumsal kimliğin dışavurumu algısıyla yüklenen anlamların şekillendirdiği kültürel belleğe ilişkin hatırlama figürlerinin temel anlam alanlarından birini oluşturmaktadır. Assmann’ın da belirttiği “kahramanlık anlatıları belli bir toplum biçimi çerçevesinde kültürel belleğin en tercih ettiği edebi türdür”³⁴ düşüncesinden hareketle denilebilir ki efe, farklı tarihsel zamanlara ait kişiliklerin ortak kahraman tipolojisi olarak simgeleşir ve Türk kültürel belleğinin temel kodlarını yansıtan ve aktaran bir işlev üstlenir. Atatürk’ün “Sarı Zeybek” olarak adlandırılmasında ve “Şu dağları kara duman bürüdü/Üçyüz atlı beşyüz yaya yürüdü/Sarı Zeybek şu cihanda bir idi” mısralarındaki algı, geleneksel zihinsel kodlamanın göstergesidir. Aynı zihinsel kodlama, topluluk içinde bireysel olarak oynanan zeybek oyununda, bireyin yetkinliğini, cesaretini sergilemenin bir ifadesi olmanın yanında bireyin toplum içindeki yerinin belirlenmesine yönelik bir işleve sahiptir. Bu işlevsel yapı, geleneksel kahramanın hatırlanması, aktarılması ve yeniden belleklere kaydedilmesinde de önemli bir rol üstlenir. Tarihi şahsiyetler üzerinden ifade edilen bazı olumsuzluklar bir yana bırakılırsa, halk muhayyilesinde “efe” kavramına yüklenen algı ve anlamın, edeb çerçevesinde ideal ve geleneksel kahraman modeline ilişkin argümanlara sahip olduğu, “içki efeyi susturur korkağı coşturur”, “efenin kıçını başı oynamaz”, “efe kahpe sütü değil aslan sütü içmiştir” gibi ifadelerle de somutlaştırıldığı görülür. Kısaca belirtmek gerekirse, sosyo-kültürel hayatın çeşitli alanlarına ilişkin kendine has kurallar dizisi efeyi, toplumsal ve bireysel kimliğin somutlaşan ifadesi haline getirmiş, özelde Denizli genelinde Ege yöresinde efe, geleneksel ideal kahraman üzerinden kimliğin yansıtıldığı bir temel hatırlama ve kendini ifade etme figürü olmuştur. Hatta bazı efelere öldükten sonra dini ve mistik anlamlar bile yüklenmiş ve efeler evliya gibi kabul görerek bir kült haline gelmiştir. “Efeye kurşun işlemez” anlayışı bunun açık ifadelerinden biridir. Ayrıca Çakırcalı Mehmet Efe’nin ya da Köpekçi Nuri Efe’nin mezarlarında gece ışıklar yandığına yönelik inançlar, büyük ağaçlar altına defnedilen efe mezarlarının çeşitli vesilelerle ziyaret edilmesi, dua ve temennilerde bulunulması, adak kurbanlarının kesilmesi gibi ritüelistik uygulamalar, kimlik ve aidiyet konusundaki hatırlama ve ifade figürleridir.

Efe anlatılarının kültürel bellek aktarımındaki bir başka önemli boyutu, toplumun geleneksel inanç ve tasarım dizgesine ilişkin unsurları içermesidir. İnsanın içinde yaşadığı evreni tanımlaması ve anlamlı kılması sürecinde şekillenen temel algı ve inançlar ya da başka bir deyişle kalıplaşan mitik ve mistik yapılanmalar, geçmişle kurulan ilişki bağlamında

³⁴ Jan Assmann, *age.*, s. 268.

hatırlama figürleridir ve efe anlatılarının kurgusu içinde küçük anlam alanları oluştururlar. Bu anlam alanlarından biri, bir efeye kızan durma, yani efelik kurumuna giriş törenlerinde karşımıza çıkmaktadır. “*Kızan olmaya aday gencin kabul töreni şafak vaktinde yapılır. Bunun için efe, zeybekler ve kızanlar ata binerek dağa çıkarlar. Bir tehnel ağacının önünde efe atından iner ve yere diz çöker. Aday olan genç dışında herkes aynı şekilde yere diz çöker. Kızan adayı ayakta durur, belinden yatağanını çeker ve üç kere öperek efenin önüne gelir. Efe bir nevi ant içme töreni yapar. Zeybekleri ve kızanlarıyla tarikatlardaki giriş nutuklarına benzeyen bir tekerlemeyi tekrarlatarak ayağa kalkar. Kızanın yatağanını diz çöktüğü tehnel ağacına saplar. Bütün kızanlar tekrar yemin ederler. Yeminin sözleri de Dede Korkut’ta olduğu gibi silah üzerindedir.*”³⁵ Grup katılımı, kalıplaşmış ifade yapılarıyla şekillenen bu ritüel sunum, ağaç, silah, yemin kavramları üzerinden kodladığı hatırlama figürleriyle uzak geçmişin algı ve inançlarını yeniden aktarır ve zihinlere kaydeder. Ağacın Türk ekosistemi içinde vazgeçilmez bir unsur olması onu inanç sisteminin de temel kaynaklarından biri haline getirmiş, ağaç/orman mitik algıda bitki dünyasının tek temsilcisi olarak kalıplaşmıştır. Çobanoğlu’nun “ağaç (gölgeli kaba ağaç), ilkel şekliyle de olsa ilk tapınağın olduğu bir toplanma ve kutsal yaşama mekanıdır” şeklindeki tespitine uygun olarak ağaç, efelik kurumuna giriş törenlerinde veya diğer efe anlatılarında önemli bir hatırlama figürüdür. Efeler sadece yaşarken değil, öldüklerinde de ağaçla ilişkilendirilirler. “*Efeler ulu çınarlı kabristanlara gömülürdü*”³⁶ sözü bunun açık bir göstergesidir. Aynı şekilde üzerine ant içilen silah, efenin vazgeçilmez derecede önemli somut donanımı olduğu kadar soyut değerler içeren anlam alanıdır. Anlatılarda efe tanıtılırken genel olarak söylenen “*silahları gümüş işlemelerle süslüydü, tüfeğinin kundağında bir muskaya dikilmiş mavi boncuk bulunurdu*” ifadesi silaha yüklenen anlamı açıkça ortaya koymaktadır. Toplumun kutsal algısına ilişkin olarak kalıplaşmış olan “muska” ve “mavi boncuk” unsurları eşyayı ve insanı kötülüklerden koruduğuna inanılan kodlamalardır. Tespit edilen anlatıların çoğunda, efelerin koynunda “muska/hamaylı” taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Kültürel belleğin yeniden kaydedilmesi sürecinde efe anlatılarında başka hatırlama figürleri de karşımıza çıkmaktadır. Su, ateş, demir, Kırat, kartal, yıldız en çok kullanılan figürlerdendir. Su yaratılışın ve varlığın en temel unsurlarından biridir ve pek çok toplumda bir köken miti olarak kalıplaşmıştır. Türklerde de suyun hayatın ilk ve en temel kaynağı oluşuna ilişkin düşünceler “*hayat suyu*” anlamlandırmasında ve adlandırmasında karşımıza çıkar. Yaratılış mitlerinde her şeyden önce var olan su ve suda var olan “*ak ine*”(ak anne) dir

³⁵ Fikret Türkmen, *agm.*, s. 40.

³⁶ Kemal Özkaynak, *Efelerden Haber*, Aydın 1946, s. 26.

Efelerin de suya büyük önem verdikleri, dağlardaki pınarları, su arıklarını temiz tutmaya çalıştıkları, buna yönelik maddi destek verdikleri rivayet edilmektedir. Gümüüşdiş Efe, bir pınarda su içip elini yüzünü yıkayan kızanlarından birinin aksırıp pınarın yalağına tükürmesi üzerine kızar, suratına okkalkı bir tokat yapıştırarak “*su haktır, onu kirletmek olmaz*” diyerek cezalandırır ve bütün yalağı temizlettirir. Köpekçi Nuri Efe’nin Denizli’nin Gerzele bölgesindeki dağdan gelen su arıklarını temizlemek için her yıl önemli miktarda para yardımı yaptığı anlatılır. Atçalı Kel Mehmet ile ilgili olarak anlatılan şu nükte de buna bir örnektir: Mehmet Efe dağda gezerken yalaksız bir çeşme görmüş ve hemen çam ağacından bir tekne yaptırmış. Yanındaki okur-yazar zeybeklerinden birine bir tarih düşürmesini söylemiş. O da; “*Başını kaşımaya değmezdi elin/ Su elin, çeşme elin, tekne kelin*” şeklinde bir ibare yazarak isteğı yerine getirmiş.³⁷

Ateş de, keşfinden itibaren ilk dönem insanı için merkezi ve birleştirici öneme sahip bir unsurdur. Onun her tarihsel zaman diliminde vazgeçilmez oluşu, zihinsel anlam yükleme ve şekillendirme noktasında sağlam kalıplaşmalara sebep olmuş, toplumsal ve kültürel varoluşun, Türk inanç dizgesi ve mitolojisinin en temel kodlarından birini oluşturmuştur. Efelerin ateşe sayğı gösterdikleri, ortaya yaktıkları “maşala” etrafında istirahat ve yarenlik ettikleri, ateşin üzerine su dökmedikleri anlatılır. “Gözleri ateş gibi yandı” ifadesiyle de efenin kızgınlığı tasvir edilir.

At ve demir Türk kültürel belleğinde iki temel hatırlama figürüdür ve geçmişten günümüze önemli anlam alanları olarak belirginleşmişlerdir. Nesnel unsurlar olarak at ve demire sahip oluşun getirdiğı güç, “anacıl” zihinsel kalıplaşmaların “babacıl” kalıplaşmalara dönüşmesine, erkek egemen sosyal ve kültürel tasarımların baskın hale gelmesine sebep olur. Türk kültüründe at, mitlerden itibaren çeşitli anlamlar barındıran önemli bir unsur olmuş, alpların “iyi bir ata sahip olması” gerekliliğı bağlamında “hayvan kahraman tipi”³⁸ olarak özellikle destanlarda kahramanın en büyük yardımcısı olmuştur. Bunlar arasında Köroğlu anlatmalarıyla da yaygın hale geldiğı düşünölen “Kırat”, önemli bir hatırlama figürü oluşturmuştur. Efe hikâyeleri ve türkülerinde de bu figür sıkça karşımıza çıkar. “*Bir yanımda deniz bir yanım balkan/ Asmışım Kırat’ın boynuna yıldızlı kalkan/ Gelmessin yanıma ölümden korkan*”, “*Kıratınla geçiver şu dağlar kıvransın efem*” veya “*Sinanoğlu derler benim bir adım/ Dağlarda bağı kaldı Kıratım*” dizelerinde göröldüğü üzere “Kırat” hatırlama figürü üzerinden Türk kültürel belleğinde kalıplaşan inanç ve algılar zihinsel varoluş bağlamında yeniden hatırlanır ve aktarılır. Aynı şekilde demir unsuru da ortak kültürel belleğın önemli bir

³⁷ Kemal Özkaynak, *Efelerden Haber*, Aydın 1946, s. 56.

³⁸ Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneğı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 108.

hatırlama figürüdür. Daha açık-geniş mekânlara ulaşan Türkler arasında, demiri işleyip ona can verdiği ve kadın gibi doğurgan olduğu düşünülen demirciler, önceki dönemin tabiata bağlı mitolojik ana imgesinin yerine geçer, kutsal ve ata olarak kabul görür.³⁹ Demire ilişkin bu zihinsel kodlama günümüzde “elden ele bıçak vermeme, doğum sonrası kadın ve bebeğin yatağına bıçak/makas koyma,” şeklinde kalıplaşmış uygulamalarda hâlâ görülmektedir. Demirin koruyucu ve sağaltıcı işlevi, efe anlatılarında da karşımıza çıkar. “*Efeler soğuk algınlığı, yorgunluk gibi çeşitli sebeplerden kaynaklanan baş ağrıları için nal çivileriyle (mıh) köy imamlarına veya ocak denilen yaşlı kadınlara baş çakturma yaptırırlardı.*”⁴⁰ “*Efe yatarken yatağanını (kamasını) başının altına koyarmış. Bir gün bunun sebebini soran kızanlarından birine ‘kemlikten korur’ cevabını vermiş.*”⁴¹

Netice olarak efe anlatıları ve uygulamalarında daha da çoğaltılabilecek hatırlama figürleri ve anlam alanları, kültürel bellek aktarımı bağlamında önemli bir işlev üstlenmekte, insanların zihinsel varoluşuna ilişkin kodlamaları yeniden belleklerine kaydederek kimlik ve aidiyet bilinçlerini pekiştirmektedirler.

Sonuç

Bütün bu ifadeler çerçevesinde söylemek gerekir ki, efe merkezli anlatı ve uygulamalar toplum ve kültür tarihi açısından üzerinde önemle durulması gereken anlamlı verilere sahiptir. Bu veriler gerek geçmişle ilişki kurmak gerekse bugünü anlamlandırmak noktasında pek çok hatırlama figürü içermekte, toplumun tarihsel ve zihinsel varoluşuna ilişkin temel algıların, değerlerin yeni nesillere aktarılması ve zihinlere kaydedilmesi bağlamında işlevler üstlenmektedirler. Geçmişle ilişki kurma ve bir hatırlama biçimi olma yanında Türk kültürel bütünlüğünü anlama ve anlamlandırma yönünden de önemli olan efe merkezli anlatılar, icra edildikleri ortamlarda çok yönlü bir kültürel yapılanmanın itici unsurlarından biridir. Kanaatimizce özelde efe anlatıları ve uygulamaları, genelde halkbilgisi ve kültür konusunda yapılacak çalışmalarda, zamansal olanı aşan ve Türk kültür bütünlüğünün temel göstergelerini sunan hatırlama figürlerini ve anlam alanlarını da dikkate almak, bilimsel olduğu kadar bazı toplumsal problemlerin çözümü ve küreselleşen dünyada kimlikli bir ulus olarak yer alabilmek noktasında gereklidir. Bu sebeple efe anlatıları bilimsel yöntemlerle ele alınarak

³⁹ Çobanoğlu, Özkul; “Türk Mitolojisi”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. I, Ankara 2001, s. 61-62.

⁴⁰ Osman Oymak, 1920 Darıveren/Acıpayam doğumlu. İlkokul mezunu. 18.07.2001 tarihinde Mustafa Arslan tarafından yapılan görüşme notları.

⁴¹ Bulut, Kamuran; 1930 Sarayköy doğumlu, Ortaokul mezunu. Kürşat Öncül’ün 2004 yılında yaptığı görüşme bandı.

öncelikle derlenmeli, kültür hazinemize kazandırılmalı, kültürel temsil ve yeniden sunum boyutlarında değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

- Arslan, Mustafa, “Yapı, İşlev ve Sunum Açısından Efe Hikâyeleri”, *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslar arası Sempozyum Bildirileri*, Ankara 2006, s. 329-338.
- Assmann, Jan, *Kültürel Bellek- Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.
- Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara 1946.
- Çobanoğlu, Özkul, “Kıbrıs Türk Halk Kültüründe Halk Kahramanı Kalıbı ve Sosyo-Psikolojik İşlevleri”, *Milli Folklor*, S. 41, Bahar 1999, s. 29-35.
- Çobanoğlu, Özkul, “Türk Mitolojisi”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. I, Ankara 2001, s. 5-85.
- Çobanoğlu, Özkul, *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- Çobanoğlu, Özkul, *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- Ferris, William R., “Halk Şarkıları ve Kültür: Charles Seeger ve Alan Lomax”, çev. F. Gülay Mirzaoğlu, *Milli Folklor*, S. 34, Yaz 1997, s. 87-93.
- İbn-i Batuta, *İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, hzl. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1971.
- Kaptan, Şükrü Tekin, *Kurtuluş Savaşında Denizlili Önderler*, Denizli 2004.
- Oğuz, M. Öcal, “Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri”, *Milli Folklor*, S. 87, Güz 2010, s. 5-12.
- Ong, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul 1999.
- Özkaynak, Kemal, *Efelerden Haber*, Aydın 1946.
- Öztürk, Serdar, “Türkiye’de Sözlü Tarihten İletişim Araştırmalarında Yararlanma Üzerine Notlar”, *Milli Folklor*, S. 87, Güz 2010, s. 13-26.
- Raglan, Lord, “Tarih ve Mit”, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2*, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2005, s. 305-317.
- Türkmen, Fikret, “Ege’de Efe Hikâyeleri”, *Milli Kültür*, 1987, S. 56, s. 38-40.
- Vehbi, Ali, *Acıpayam*, Ankara 1951.

Kaynak Kişiler

Akyıldız, Kamil; 1955 doğumlu. 2005 yılında Irlıganlı/Denizli’de Mustafa Arslan tarafından yapılan görüşme bandı.

Bozar, Süleyman; 1924 doğumlu olup Zurnacı Ali Efe’nin oğludur. Yamalak/Nazilli’de Kürşat Öncül tarafından 2002 yılında yapılan görüşme bandı.

Bulut, Kamuran; 1930 Sarayköy doğumlu, Ortaokul mezunu. Kürşat Öncül’ün 2004 yılında yaptığı görüşme bandı.

Çakır, Hasan Hüseyin; 1939 Tavas doğumlu, İlkokul mezunu. Osman Verimli’nin 2002 yılında Beyağaç’ta yaptığı görüşme bandı.

Gündüz, Halil; 1914 doğumlu, okur-yazar değil. Selcen/Denizli’de Kürşat Öncül tarafından 2001 yılında yapılan görüşme bandı.

Oymak, Osman; 1920 Darıveren/Acıpayam doğumlu. İlkokul mezunu. 18.07.2001 tarihinde Mustafa Arslan tarafından yapılan görüşme notları.

Sert, Bayram; 1918 Kuzuören/Acıpayam doğumlu. Okur-yazar. 22.02.1999 tarihinde Mustafa Arslan’ın yaptığı görüşme bandı.